

О. М. Коваленко
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділ політики та врядування у вищій освіті
Інституту вищої освіти НАПН, м. Київ
e-mail: Whaitangel-2007@yandex.ua

Історія створення університетського статуту російської імперії XIX ст.

У статті висвітлюється історія створення університетського статуту в Російській імперії в XIX ст., характеризуються особливості його прийняття та функціонування. А також розглянуто основні права та обов'язки ректора, викладачів та студентів. Проаналізовано історіографію дослідження проблеми університетського управління та самоврядування.

Постановка проблеми. У зв'язку з європейськими інтеграційними процесами, які відбуваються в різних галузях української держави, постає питання основ управління вищими навчальними закладами. Мабуть, у цьому виявляється наше прагнення віднайти переваги університету, побачити його мету та функції в сучасних умовах, а значить – визначити стратегію його розвитку в майбутньому. Безумовно, на різних етапах університетської історії ці переваги та традиції бачилися по-різному.

Актуальних дослідження. За словами народного депутата України Юрія Мірошниченка, головним завданням реформи системи вищої освіти в Україні є надання ВНЗ реальної автономії, яку мають університети Європи. У той же час, про необхідність надання автономії ВНЗ говориться в усіх програмних документах, які були прийняті за часи незалежності України, але вони так і залишилися нереалізованими [1, с. 13].

Академік Михайло Згуровський відмічає, що автономія університетів повинна не призначатися в кабінетах чиновників, на неї можуть мати право такі університети, які об'єктивно досягли відповідно інтелектуальних і моральних стандартів, а держава повинна гарантувати і забезпечити умови для їх діяльності [2, с.1,13].

У ході ідейної боротьби зіштовхувалися різні образи цієї автономії. У своїй основі вони визначалися розумінням механізмів взаємодії суспільства та університету, соціальних функцій останнього. З'ясування суті цих образів дозволить краще зрозуміти як історичну роль університетів, так і напрямки їх реформування сьогодні.

Останніми роками поживався інтерес до історії університетів Російської імперії, про що свідчать праці А. Є. Іванова, О. А. Віленкової та ін. Значний внесок у з'ясування стану історіографічної проблеми (зокрема, через дослідження саме «образів») зробив харківський історик С. І. Посохов, який на основі аналізу літератури дореволюційного, радянського та пострадянського періодів зробив певні висновки та спостереження щодо причин такого стану речей [3]. Але й до сьогодні для сучасної історіографії, так само як і для попереднього часу, при з'ясуванні стану університетської

автономії в Російській імперії залишився характерним акцент на «зовнішньому» факторі (саме тому, на нашу думку, поняття «колегіальність», «самоуправління» значною мірою витіснені поняттям «автономія»). Дехто з авторів взагалі вважає, що сутність автономії саме і складає «перетворення університетів на самостійні, незалежні від державного контролю науково-навчальні центри».

Мета статті: проаналізувати історію створення та виникнення університетського статуту на території Російської імперії XIX ст., в складі якої перебувала частина Лівобережна Україна. Дослідити освітні реформи та проекти, які стали основою сучасних університетських статутів.

Виклад основного матеріалу. Якщо проаналізувати праці (особливо радянську історіографію), може скластися враження, що кожен наступний університетський статут скасовував і без того обмежене самоврядування.

У радянській історіографії також можна зустріти поодинокі намагання визначити зміст університетської автономії (зрозуміло, з відповідним оціночним контекстом). Зокрема, таку спробу здійснила В. Р. Лейкіна-Свирська: «Затверджена статутом 1863 р. автономія в сенсі прав поповнення професорської корпорації, виборності ректорів та деканів, самостійного поповнення професорського корпусу, самостійного університетського суду, свободи організації навчального процесу та ін. була відносною, нестійкою й тенденція влади до її обмеження, все посилюючись, призвела до статуту 1884р., який знищив цю автономію [4].

Основну увагу публіцисти звертали на проблему університетського самоврядування. Серед перших про це висловився М. І. Пирогов. Він пропонував закріпити у статуті обмеження влади попечителя учбового округу, оскільки в університеті діяли два колегіальні органи – рада і правління. Ці органи здійснювали наукову й адміністративну діяльність, а попечитель не був ні науковцем, ні адміністратором університету. Отже, втручання з боку попечителя в діяльність цих колегіальних органів призводило до обмеження автономії „оно препятствует развитию автономии Совета”[10, с.1]. М. І. Пирогов запропонував записати у Статуті чітко і ясно головне завдання попечителя. Для того щоб підняти вагу університетської ради, треба посилити її автономію, без якої неможливе процвітання університету. Університет розвивається і процвітає там, де сам уряд прагне посилити його самостійність, а з тим і його науково-моральний вплив на ціле суспільство [10, с.10].

Створення університетського статуту мало декілька етапів та різних проектів. Першою такою спробою став проект Щербатова-Кавелина. Згідно проекту Щербатова-Кавелина проводилась нова університетська реформа в Російській імперії, яка почалася в 1856 р. і до початку 1860-х рр. просувалася повільно. В лютому 1858 р. піклувальник Санкт-Петербурзького навчального округу князь Р. А. Щербатов за участю професора Костянтина Кавелина склав попередній проект нового статуту для Санкт-Петербурзького університету з 6 глав, які містять 245 параграфів. 30 квітня 1858 р. проект статуту Щербатова-Кавелина був винесений на розгляд Ради Санкт-

Петербурзьких університетів. У 1859-1860 рр. цей проект обговорювався також у Московському та Київському університетах. Проект був розкритикований за утопічність і надання діячам науки надмірно вільних прав[4]. Новий проект Корфа був запропонований восени 1861 р. бароном Модестом Корфом. Згідно даного документу представник Міністерства народної освіти запропонував перепланування роботи університетів, згідно якому передбачалося перетворити університети в повністю відкриті для всіх просвітницькі заклади, без поділів на курси і без прийняття іспитів. І вже 21 жовтня проект був обговорений міністерством та підтриманий професорами провідних університетів, проте зустрів заперечення міністра Олександра Головніна, в результаті чого він не був прийнятий[6].

Фон Брадке вважав за потрібне не поспішати з введенням статуту відразу для всіх університетів, і запропонував випробувати проект у роботі спочатку на одному з університетів. Міністр народної освіти Головнін запропонував інший шлях перевірки: 31 січня 1862 р. він видав розпорядження обговорити текст статуту в університетському середовищі. На додаток Головнін розпорядився перекласти тексти проекту статуту на німецький, французький і англійська мови та направити їх відомим вченим і професорам Німеччини, Франції, Бельгії і Великобританії з проханням зробити до них свої критичні зауваження. Також Головнін в лютому 1862 р. відрядив професора Кавелина у Францію, Швейцарію та Німеччину з метою вивчення досвіду та збору відомостей про пристрій і функціонування головних університетів Західної Європи. Протягом 1862-1863 рр. в «Журнале Министерства народного просвещения» була видана серія робіт з історії та сучасному стану західноєвропейських університетів. Ряд завершували навчання студентів були направлені в європейські університети на стажування з метою отримати навички роботи при новій системі в період до прийняття статуту[7]. 3 червня 1862 р. почали проходити регулярні засідання Вченої комітету Головного правління училищ з питань прийняття статуту. На них відбувалася гостра дискусія між опікунськими радами різних університетів, особливо активну позицію і велику кількість пропозицій щодо змін проекту пропонували поради Московського і Харківського університетів. Рішення про внесення змін приймалися колегіально і вже 18 червня 1863 р. імператор Олександр II затвердив новий Загальний статут імператорських російських університетів[7].

Університетський статут розділений на 12 глав. Кожен Університет в Російській імперії мав 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний (§2 по документу). Лише в Петербурзькому замість медичного факультету Східний факультет. Найближчим управлінням Університетом належало ректору (§4). Університетське управління було представлено Університетською Радою, Правлінням Університету, Університетським судом і Проректором або інспектором (§5)[4]. Із створенням Університетської Ради та міністра народної освіти факультети могли ділитися на відділення (§7). Кожен факультет мав своє Зібрання (§9) під головуванням декана (§10). Брати

участь у цьому Зібранні міг будь-викладач з питань учених і навчальних предметів (§25). Декани факультетів обиралися на Зборах факультету на три роки (§8). Число професорів могло бути збільшено за необхідності (§21)[4]. Попечитель навчального округу приймав потрібні заходи для того, щоб університети виконували свої обов'язки; у разі порушень зобов'язався довести до відома про те, що трапилося Міністра народної освіти; мав право на Університетських Радах надавати свої пропозиції по справах університету та навчального округу (§ 26)[4].

Ректор обирався раз на 4 роки Університетською Радою (§27). Ректор мав право відкривати та закривати Університетську Раду і Правління, де він сам і головував (§31). В обов'язки ректора складалося спостереження за навчальним процесом та порядком (§28), робити догани та зауваження (§ 34), нагороджувати відзначилися (§34)[4].

Університетські Збори повинні проводитися раз на місяць, лише в екстрених випадках - по мірі необхідності (§38). Справи в Університетському Зборах вирішувалися більшістю голосів. У разі рівності голосів, рішення приймав сам ректор (§45). Всі протоколи Зборів повинні були надаватися попечителю навчального округу раз в рік (§48), який мав право опублікувати цей документ повністю чи частково (§47). Університетське Правління надавало Університетського Зборам кошторис витрат за рік (§52). Університетський Рада обирала раз в рік трьох викладачів для створення Університетського суду, причому хоча б один із них повинен був належати до юридичного факультету (§ 56). Університетський суд судив порушників порядку в університеті і вирішував спори між студентами і викладачами (§58)[4].

Проректори або інспектори обиралися Університетською Радою на три роки (§64) з викладацького складу або чиновників і затверджувалися міністром народної освіти (§64). Проректори або інспектори слідкували за порядком (§63), приймали скарги та пропозиції від студентів (§66). Проректори або інспектори могли мати кількох помічників (для стеження за порядком) та секретаря (§60, 67)[4].

Професора в Університетах обиралися. Спочатку кожен член факультету висував свого кандидата, потім на Факультетських Зборах розглядаються їх кандидатури. Після цього на Університетській Раді відбувалися самі вибори (§70). Професорів затверджував Міністр народної освіти, а доценти й лектори - Попечитель навчального округу (§72). Професори, які пішли на пенсію, могли з дозволу Університетської Ради та Піклувальника навчальним округом читати лекції в Університеті і користуватися посібниками Університету (§79). Якщо професор пропрацював в Університеті більше 25 років, то йому присуджується звання Заслуженого професора (§80). У випадках порушень з боку професорів та ігнорування ними зауважень, їх могли видалити з даної посади (§ 81)[4].

Студентом міг стати молодий чоловік, що досяг 17-річного віку і закінчив гімназію або склав там іспит і отримав атестат про це, а також закінчив вищий або середній навчальний заклад (§85, 86). Навчання на

медичному факультеті тривала п'ять, а на інших факультетах - чотири академічних року (§87). У разі, якщо студент вчинив кримінальний злочин, то його спочатку Університетський суд відраховує з Університету, а потім справа переходить в суд по кримінальних справах (§102). На всіх факультетах (крім медичного) діяли такі вчені ступеня: Кандидат, Магістр і Доктор (§110). Вчений ступінь могли отримати і росіяни, і іноземці (§114)[8].

З дозволу Міністра народної освіти університет міг організувати Вчене товариство (§119). Університет повинен був мати бібліотеку з бібліотекарем і його помічниками (§122), музеї, тематичні кабінети, обсерваторію, ботанічний сад і т. д. (§121)[4].

Всі Університети знаходилися тільки під піклуванням Імператора і носили ім'я імператорських (§123). Університети могли випускати з закордону навчальні посібники без мит (§129), і вони не підлягали цензурі (§130). Викладачі, Доценти, Проректори та його помічники, Лектори, Астрономи та ін. працівники університету проводилися двома чинами вище присвоєного їх посад класу (§ 137)[11].

Новий статут надав університетам більше самостійності в справах внутрішнього управління і розширив можливості урахування місцевих умов для свого розвитку, створив більш сприятливі умови для наукової і навчальної діяльності, підвищив привабливість викладацької роботи в університетах для молодих людей і сприяв утвердженню в майбутньому на університетських кафедрах достатнього числа кваліфікованих викладачів, а також передбачив цілий ряд спеціальних заходів щодо стимулювання освоєння студентами наук[9].

Університетський статут 1863 р.- правовий акт Російської імперії, який визначив устрій та порядок в університетах імперії. Був прийнятий 18 червня 1863 р., цей статут став основним результатом Університетської реформи в сфері освіти, що проводиться в загальному контексті «Великих реформ» імператора Олександра II.

Ще при обговоренні проекту статуту 1863 р. М.І. Пирогов зазначив, що чотири роки – надто тривалий термін. Він уважав, що це відволікає керівників від наукових занять і пропонував обирати ректора на два роки і декана на один рік «Ніщо не завадить обрати більш здібного ще на один рік, і ще декілька разів, якщо той, хто обирається, не відмовиться», – писав він. Такої ж думки була рада Харківського університету і деякі іноземні професори, які брали участь в обговоренні проекту статуту (усі пропонували обмежити термін і для ректора, і для декана одним роком). Але мабуть, не лише турботою про науковий авторитет пояснювалася така пропозиція. Той же М.І. Пирогов, наприклад, писав, що надзвичайні збори ради – це можливість для зловживань ректора [12, с. 332-333]. Г.Ф. Симоненко зазначав, що це зменшить вплив «духу партійності». Очевидно, що ротація кадрів бачилася засобом проти авторитарних тенденцій. Так чи не так, але саме можливість раді університету самостійно обирати своїх керівників уже в дореволюційні часи стала вважатися важливою ознакою наявності в університетах автономії.

Висновок. В окремій статті неможливо розглянути всі суперечності, які виникали в ХІХ столітті в ході обговорення проблем університетського статуту, але на початку ХХ століття висновок Людвіка Яновського про те, що без автономії «університетське життя є тілом без душі» став незаперечним [6, с. 160]. Конструктивний внесок у цей процес зробила і професура провідних університетів, зокрема під час обговорення проекту університетського статуту на початку 1860-х років. Очевидно, що деякі ідеї, висловлені в той час, залишаються актуальними і сьогодні, потребують нового розгляду і вивчення.

Список використаних джерел та літератури

1. "История России ХІХ — начала ХХ в. : учебник / В. А. Георгиев, Н. Д. Ерофеев [и др.] ; отв. ред. В. А. Федоров. — 4-е издание — М. : Проспект, 2009.
2. Томсинов В. А. Университетская реформа 1863 года в России // Подготовка и проведение университетской реформы 1863 года / сост. и автор вступ. статей В. А. Томсинов. — Москва : Зерцало, 2012. — С. LXVIII–СХVII. — (Великие реформы).
3. Шатилова В. П. Динамика именения инфраструктуры научно-исследовательской деятельности в Российских университетах ХІХ века // Человек и образование : научный педагогический и психолого-педагогический журнал ВАК РФ. — 2012. — В. 1 (30). — С. 151-157. — ISSN 1815-7041.
4. Посохов С. И. Образы университетов в российской публицистике второй половины ХІХ - начала ХХ в // Бібліотечний вісник : науково-теоретичний та практичний журнал. — 2004. — С. 13-21. — ISSN 1029-7200.
5. Посохов С. И. Уставы российских университетов ХІХ века в оценке их современников и потомков // Вопросы образования. — 2006. — В. 1. — С. 370-381. — ISSN 1814-9545.
6. Путеводитель по музею физиологической анатомии Императорского Харьковского университета / [сост. М. А. Попов]. - Х., 1897. - 152 с.
7. Якушева-Омельянчук Р. М. Київський Мінцкабінет у 1844-1864 рр. / Р. М. Якушева-Омельянчук // Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій музею. - К., 1995. - С. 174-188.
8. Юренева Т. Ю. Музееведение / Т. Ю. Юренева. - М. : Академический проект, 2003. - 560 с.
9. Waidacher F. Prirucka vseobecney museologie / F. Waidacher. — Bratislava : Slovenske narodne museum. Narodne muzejne centrum, 1999. - 480 s.
10. Мірошниченко Ю. Высшее образование: от госконтроля — к самоуправлению / Ю. Мірошниченко // Зеркало недели. —2011. — 22 января.
11. Згуровский М. Исследовательские университеты как центры инновационного развития страны / М. Згуровский // Зеркало недели, —2011. — 22 января.

12. Університетські питання в російській публіцистиці другої половини XIX – початку XX століть : бібліогр. покажчик / упоряд.: Божко М. В., Посохов С. І., Прокопов В. Д. – Харків, 2004 – 28 с.

13. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.

14. Симоненко Г.Ф. Возможно ли возрождение наших университетов при сохранении в них нынешней системы преподавания / Г. Ф. Симоненко. – Варшава., 1901.–151с.

О. Коваленко

История создания университетский устав российской империи XIX века.

В статье освещается история создания университетского устава в Российской империи в XIX в. характеризуются особенности его принятия и функционирования. А также рассмотрены основные права и обязанности ректора, преподавателей и студентов. Проанализированы историографию исследования проблемы университетского управления и самоуправления.

O. Kovalenko

The story of the creation of the university charter of the russian empire of the XIX century.

The article highlights the history of the creation of the University Charter in the Russian Empire in the XIX century are characterized by features its adoption and operation. As well as the basic rights and duties of the rector, teachers and students. Analyzed the historiography of the study the problems of University management and government.